

Povodom 90-godišnjice smrti Fridriha Engelsa

Pukovnik u penziji, prof.
dr MENSUR IBRAHIMPAŠIĆ

*Engelsov doprinos sociologiji rata i vojne organizacije**

Tri su razloga koja nas obavezuju da sistematski izučavamo Fridriha Engelsa kao vojnog mislioca.

Prvo, već 1851. godine Engels se odlučio na sistematsko proučavanje vojne problematike. Te godine on piše Vajdemajeru¹ kao bliskom prijatelju: »Od kada sam ovde u Mančesteru počeo sam da bubam vojne stvari i za te stvari sam ovde — bar za početak — našao dosta materijala... Ono što ovde nalazim od materijala — u vezi sa Napoleonovim, a delimično i sa revolucionarnim ratovima — predstavlja masu detalja koje znam površno ili uopšte ne znam, a o kojima se uopšte ne može dobiti nikakvo objašnjenje ili — samo veoma površno objašnjenje koje treba s trudom da se skupi.« Moćći prijatelja da mu, kao vojni stručnjak, pomogne u prikupljanju potrebne literature, Engels naglašava kakva mu je literatura potrebna: »Radi se, mnogo više, o opštem pregledu elementarnih znanja potrebnim u pojedinim strukama (misli na vojne struke — primedba M. I.) sa toliko zalaženja u detalje koliko je potrebno za razumevanje i pravilno procenjivanje istorijskih činjenica vojne

* Ovo saopštenje autor je podneo na naučnom skupu »Engels danas«, koji je organizovao Fakultet političkih nauka »Veljko Vlahović« u Sarajevu, decembra 1985. godine, povodom 90-godišnjice smrti Fridriha Engelsa.

¹ Jozef Vajdemajer je bio pruski artiljerijski oficir, koji se 1848—1849. godine borio na strani revolucije. Emigrirao je u Ameriku i u američkom građanskom ratu, u činu pukovnika, borio se u vojsci Severa. Engels je s njim prijateljevao. Kao vojni stručnjak Vajdemajer je snabdevao Engelsa literaturom, a Engels je njega smatrao svojim stručnim savetnikom.

prirode.«² Do kraja života — služeći se metodom utvrđivanja istorijskih činjenica vojne prirode, kako se izrazio u ovom pismu — Engels sistematski proučava »vojne stvari«, uključujući u to i proučavanje rata i vojske, kao društvenih pojava od antičkog doba, da bi izgradio što pouzdaniju sopstvenu teorijsku osnovu za proučavanje ratova svog vremena i značajnijih pojava u razvoju vojske kao društvene pojave i ratne veštine kao oblika revolucionarnog delovanja i posebne naučne discipline. Zbog takvog angažmana prijatelji su ga nazvali »vojnim profesionalcem« i »generalom«.

Drugo, iz takvog Engelsovog angažmana nastao je jedan poseban teorijski opus, koji se opravdano može nazvati njegovim vojnim delom. Koliko je on intenzivno proučavao ovu oblast i na kakav način dovoljno govori podatak da je samo o francusko-pruskom ratu 1870—1871. godine napisao oko 60 članaka, a ništa manje intenzivno pisao je o američkom građanskom ratu i o drugim važnim vojnim pitanjima svog vremena. U ovom Engelsovom opusu jasno se razaznaju četiri posebne naučne discipline: ratna veština (strategija, operatika, taktika, logistika, ratna tehnika), vojna istorija, vojna sociologija i vojna politika. Svaka od njih zahteva posebno sistematsko proučavanje i posebnu stručnost. Polazeći od te činjenice autor ovog saopštenja opredeljuje se za utvrđivanje nekih bitnih, manje istraživanih doprinosa Fridriha Engelsa vojnoj sociologiji, odnosno sociologiji rata i vojne organizacije.³

Treće, Engelsovi radovi o ratu i vojsci različito su tumačeni i različito se tumače i danas, pa i u teoriji marksističke provenijencije. Značajan je i zanimljiv primer Lenjinovog oslanjanja na Engelsove radove u borbi protiv »vojne opozicije«. U njima je on nalazio teorijski oslonac za dokazivanje da za pobedu revolucije nisu dovoljni revolucionarno oduševljenje i novi tip društvenih odnosa u vojnoj organizaciji. Uz te vrednosti, kao nužne uslove, potrebna je masovna, čvrsto organizovana, disciplinovana i moderno tehnički opremljena armija, predvođena vojnim stručnjacima, koje u idejno-političkom smislu usmerava partija. Kao najvatreniji sledbenik takve Lenjinove politike izgrađivanja Crvene armije, Trocki se naročito oslanjao na Engelsa. Staljin, menjajući suštinu Lenjinove politike izgrađivanja oružanih snaga revolucije, tumačio je Engelsa na taj način što je u njegovim radovima nalazio teorijsko opravda-

² K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 34, »Prosveta«, Beograd 1978, str. 515.

³ Ove godine je Institut za strategijska istraživanja oružanih snaga u Beogradu sačinio zbirku reprezentativnih iskaza F. Engelsa pod nazivom »Vojna misao Fridriha Engelsa«. To je poduhvat koji će istraživačima olakšati izučavanje ovog velikana marksističke misli.

nje za izgradnju etatičkog tipa vojne organizacije, čime je onemogućio svaki proces područstvljavanja odbrane zemlje.

U našoj zemlji mogu se danas uočiti dva, međusobno oprečna shvatanja Engelsa kao vojnog mislioca. Jedno je sadržano u Titovoj teoriji i praksi vojnog organizovanja naše revolucije i radovima onih autora koji slede Tita. To je shvatanje koje u Engelsovim vojnim radovima nalazi svoj teorijski oslonac za izgrađivanje današnjih oružanih snaga revolucije, koje su po svom društvenom biću oblici naoružanog naroda, kao što su bile i u narodnooslobodilačkom ratu, a u isto vreme organizovane na principu opšte vojne obaveze, sa potrebnim brojem stručno obrazovanih profesionalnih vojnih starešina, najmodernije tehnički opremljenih, čvrsto disciplinovanih na principu komandnog odnosa kao osnovnog društvenog odnosa u vojnoj organizaciji, i neprekidno borbeno spremnih za momentalno odlučno suprotstavljanje svakoj vojnoj agresiji na zemlju. Drugo shvatanje je ono koje prenebregava celinu Marksove i Engelsove vojne misli i pojednostavljuje tu misao postavljajući tezu da je suština Marksovog i Engelsovog shvatanja naoružanog naroda odbacivanje stajaće vojske kao oblika vojne organizacije u socijalizmu.⁴ Postojanje ovakvog shvatanja govori da je naša marksistička teorija zapostavila sistematsko proučavanje vojne misli klasika marksizma u celini, što znači i Engelsove vojne misli, kao klasika koji se najintenzivnije bavio pitanjima rata i vojne organizacije. Jer, da postoje takve celovitije studije ovakvo, krajnje površno i nekvalifikovano tumačenje vojne misli klasika marksizma ne bi se moglo ni pojaviti u nas kao teorijski relevantno, a pogotovo ne kao shvatanje koje bahato pretenduje na legitimitet marksistički utemeljene kritike »pragmatizma« teorije i prakse opštenarodne odbrane.

Bitne karakteristike Engelsovog metoda u proučavanju rata i vojske

Za vojnu sociologiju⁵ Engelsova vojna dela su, pre svega, značajna i inspirativna po metodu kojim se on služio u proučavanju rata i vojske. Osobenost Engelsovog metoda bila je predmet pažnje više autora. Doduše, oni su na njegovu originalnost ukazivali u kon-

⁴ Izrazit primer ovakvog shvatanja je članak u časopisu »Pregled« br. 11—12/1979, Sarajevo, str. 1338.

⁵ Ovde pod vojnom sociologijom podrazumevamo posebnu sociološku disciplinu čiji je predmet izučavanja rata i vojne organizacije, a ne samo vojne organizacije, kakvih shvatanja, takođe, ima.

tekstu razmatranja različitih tema, pa otuda preferiraju različite njegove aspekte, ali su saglasni da je u pitanju jedan originalan metod. Prikazaćemo to na dva primera.

Trocki je bio kontradiktoran u svom shvatanju mogućnosti primene marksističkog metoda u oblasti ratne veštine.⁶ Pa ipak, sa stanovišta teme koju ovde razmatramo, posebno je zanimljiva njegova analiza Engelsovog metoda u proučavanju francusko-pruskog rata 1870—1871. godine, koju je izložio u napisu »Engels kao vojni mislilac«. On primećuje da u »svim tim člancima Engels ni reči nije rekao o marksizmu ili dijalektici«, već da je svoje rasprave temeljio na brojnim empirijskim činjenicama, »posmatrajući svaku operaciju sa stanovišta stvarno postojećih snaga, sredstava i mogućnosti njihove upotrebe... to jest kao osoba koja po samoj prirodi svoje profesije ili struke polazi od unutrašnjih faktora vođenja rata.«⁷ Imajući u vidu tu činjenicu zaključuje: »Ovde bismo se mogli upitati — gde je tu, i pored svega ovoga, marksizam?« Njegov odgovor je da se »on baš tu, do izvesnog stepena, ispoljava« na taj način što Engels svojim postupkom uvažava jednu od osnovnih premisa marksizma, koja kaže da je istina uvek konkretna i zatim, što Engels ne poistovećuje vojne probleme sa opštim političkim problemima, ali ih, isto tako i ne odvaj.

U studiji »Vojska i buržoasko društvo — marksistička analiza vojske kao institucije« *Fabricio Batisteli* kaže da bi bila gruba greška porediti Engelsove radove iz mladih dana sa poslednjim njegovim radovima, a zatim zaključuje: »Nije toliko posmatrač taj koji se menja — jer kontinuitet kroz razne faze osiguran mu je identičnošću metoda — već je predmet posmatranja polovinom i krajem veka naglo evoluirao ka različitim oblicima i funkcijama.«⁸

Sa stanovišta teme koju ovde razmatramo, tj. utvrđivanja »identičnosti metoda« kojim se Engels služio u pisanju svojih mnogobrojnih vojnih radova — koji su međusobno veoma različiti po povodima i razlozima zbog kojih su nastajali, po njihovoj nameni, po predmetu razmatranja, kao i po stepenu teorijskog uopštavanja — upoređivanje tih radova ne samo da nije gruba greška, nego je put koji nas vodi ka identifikaciji bitnih obeležja Engelsovog metoda u proučavanju rata i vojske kao društvenih pojava.

⁶ Uporediti njegove radove *O marksizmu i vojnoj nauci* iz 1922. i *Engels kao vojni mislilac* iz 1924. godine.

⁷ L. Trocki, *Engels kao vojni mislilac*, prema: *Marxism and the Science of War*, edited by B. Semmel, Oxford University Press, 1981.

⁸ *ESERCITO E SOCIETA BORGHESE — L' istituzione militare nell' analisi marxista* (a cura di Fabrizio Battistelli), Roma, »Savelli«, 1976.

Primenom takvog postupka utvrđujemo, prvo, činjenicu da on za svoje radove — kako za one koje je pisao u mladim danima, tako i za one iz poslednjih godina života — prikuplja »vojnoprofesionalnom« pedantnošću obimnu empirijsku građu, baveći se često i obiljem detalja. Zatim, utvrđujemo da to nije obično prikupljanje što veće količine empirijske građe, nego traganje za onim podacima koji su mu nužni za »razumevanje i pravilno procenjivanje istorijskih činjenica vojne prirode«.

U spomenutom pismu Vajdemajeru nije dovoljno jasno značenje sintagme »istorijske činjenice vojne prirode«. Proučavajući Engelsove radove otkrivamo da su to za njega podaci koji postaju relevantne činjenice na taj način što je njihovo značenje utvrđeno u *kontekstu totaliteta* stvarnosti kojoj pripadaju, istorijskoj ili aktuelnoj. Da bi se moglo utvrditi takvo značenje empirijske građe, nužno je imati celovit teorijski koncept same prirode društvene stvarnosti i njene biti, jer nam se stvarno značenje, odnosno suština neke pojave, kao empirijske činjenice, nikada izravno ne pokazuje. Do nje dopiremo samo posredstvom teorijske misli. Za Engelsov odnos prema empirijskoj građi o ratu i vojsci — kako za postupak njenog prikupljanja i odabiranja, tako i za postupak utvrđivanja njenog značenja — karakteristično je: (1) da je on uvek utemeljen na njegovom opštem teorijskom konceptu prirode društvene stvarnosti, odnosno njegovom shvatanju čoveka i društva, i (2) da posredstvom tog koncepta utvrđuje značenje empirijske građe, posmatrajući je sa stanovišta totaliteta stvarnosti kojoj pripada.⁹ Ovo se može, s pravom, smatrati prvom bitnom karakteristikom Engelsovog metoda u proučavanju rata i vojske, a koji je, kako se vidi, po svojoj suštini sociološki metod. Ovakav svoj odnos prema empiriji-

⁹ Verovatno je da Trocki nije 1921. godine dovoljno poznavao Engelsove vojne radove, pa je, za razliku od svog stava iz 1924. godine, koji smo prikazali — zastupajući tezu da nije moguće konstituisanje vojne nauke — ne uviđajući opisanu činjenicu, gotovo nervozno osporavao mogućnost primene marksističkog metoda na »sferu vojnih pitanja«, kada kaže: »Nimalo nismo obavezni da se okupiramo pitanjima koja su poznata kao 'gnoseološka', 'teorijsko-epistemološka' filozofska. Ako bismo, pak, počeli da se njima bavimo nedopustivo bi bilo da brljamo i da pogrešnim instrumentima odlutamo na jedno sasvim drugo polje, u pokušaju da metod marksizma primenimo neposredno na vojna pitanja — u ispravnom značenju te reči (ne na vojnu politiku).

Pokušavanje da se izgradi, pomoću metoda marksizma, neka posebna sfera vojnih pitanja bila bi najveća zabluda, ne manja od pokušaja da se vojna pitanja unesu u spisak prirodnjačkih nauka.«

Vredno je napomenuti da tehnički razvoj savremenih armija pothranjuje oživljavanje ovakvog shvatanja, budući da savremena ratna tehnika stvara privid o današnjoj ratnoj veštini kao prostoj tehnologiji korišćenja borbenih svojstava te tehnike.

skoj građi u nekim radovima eksplicite izlaže, a u mnogim to ne čini, naročito u člancima u kojima komentariše aktuelna zbivanja svog vremena. Tako postupa i u svojim ranim i u poznim godinama. Pokazaćemo to na karakterističnom primeru.

Studiju »Mogućnost i preduslovi Svete alijanse za rat protiv Francuske« Engels je napisao 1851. godine, dakle u svojim mladim godinama. Studija obiluje obimnom različitom empirijskom građom, ali je u njoj izložena i opšta teorijsko-metodološka osnova sa koje Engels polazi u otkrivanju značenja, suštine aktuelnih empirijskih činjenica koje razmatra. Ta osnova upravo predstavlja posmatranje empirijske građe u kontekstu totaliteta društvene stvarnosti kojoj ona pripada. Takav karakter, na primer, imaju sledeći stavovi:

»Savremeni sistem vođenja rata predstavlja prirodni proizvod Francuske revolucije: njegov preduslov je u socijalnom i političkom oslobođenju *buržoazije* i *sitnog seljaštva*.«¹⁰ Posle izlaganja argumentacije tog stava, izvodi još potpuniji stav u kojem kaže: »Dakle, savremeni način vođenja rata zahteva prethodno oslobođenje *buržoazije* i *seljaka*, ili, drukčije rečeno, on predstavlja *vojni izraz tog oslobođenja*.«¹¹

Uzimajući u obzir tu zakonitost, zaključuje: »Oslobođenje proletarijata, sa svoje strane, imaće svoj odraz i stвориće svoj naročiti i potpuno nov vojni metod. . . *Nova vojna nauka* biće isto tako nužan proizvod novih društvenih odnosa kao što su metode koje je stvorila Revolucija i Napoleon bile neizbežna posledica onih novih odnosa koje je stvorila Revolucija. I isto onako, kao što se proleterska revolucija u industriji nikako neće razvijati u ukidanju parnih mašina, već u povećanju njihovog broja, isto tako i zadatak u vojnom delu ne sastoji se u smanjivanju masovnosti i pokretljivosti vojske, nego, naprotiv, u podizanju i jednog i drugog na viši nivo.«¹²

Četrdeset godina kasnije, Engels je pisao teoriju sile u »Antidiringu« i kada se uporedi taj tekst sa ovim, odmah se vidi da su oba utemeljena na istoj opštoj teorijskoj osnovi i da su rađeni u osnovi istim metodom, u kojem se javljaju razlike utoliko ukoliko je to zahtevala razlika samog predmeta rasprave, jer je prvi bio analiza jedne konkretne istorijske situacije, a drugi istraživanje vojne sile uopšte kao društvene pojave.

Druga bitna karakteristika Engelsovog metoda u istraživanju i objašnjavanju rata i vojske je: otkrivanje i uvažavanje *dijalektike*

¹⁰ Engels, *Izabrana vojna dela*, tom I, VIZ, Beograd 1953, str. 464.

¹¹ Isto, str. 467.

¹² Isto, str. 467.

međuzavisnosti društvenog karaktera vojne organizacije i ratne tehnike, te uslovljenosti načina borbenih dejstava tom međuzavisnosti.

Zbog ograničenosti prostora pokazaćemo ovaj Engelsov teorijsko-metodološki postupak samo na primeru objašnjenja pojava *streljačkog stroja* i *kolone* kao oblika borbenog poretka. U studiji »Taktika pešadije izvedene iz materijalnih uzroka«,¹³ napisanoj 1877. godine, otkriva vreme i istorijske i društvene uzroke pojave streljačkog stroja i kolone, kao novih oblika borbenog poretka. Utvrđuje činjenicu da je u američkom ratu za nezavisnost linijski borbeni poredak, koji je do vrhunca razvio Fridrih II, doživeo istorijski poraz. Zašto se to desilo? Usled promena u ljudskom činiocu i ratnoj tehnici. Linija kao borbeni poredak odgovarala je najamničkom tipu armije, koja je delimično vrbovana od zarobljenika. »Ta vojska je dobro egzercirala, ali je bila potpuno nepouzdana i mogla se držati na okupu samo pomoću batine.« Bila je naoružana nespretnim teškim topovima i neizolučenom puškom kremenjačom. Engels konstatuje da se linija zadržala »sve dotle dok su oba protivnika stajala na istom nivou u pogledu ljudskog materijala i naoružanja i dok je, stoga, svakom od njih odgovaralo da se drži propisanih pravila. Ali kad je izbio američki rat za nezavisnost, odjednom su se dobro drilovanim najamnicima suprotstavili odredi ustanika, koji, doduše, nisu umeli da egzerciraju, ali su utoliko bolje umeli da gađaju, koji su nosili preciznije izolučene puške i borili se za vlastitu stvar, pa nisu dezertirali. Ovi ustanici nisu priređivali Englezima zadovoljstvo da na otvorenoj ravnici i po ustaljenim pravilima igraju sa njima poznati borbeni menuet u sporom koraku... Formirani u rastresite strojeve, oni su koristili svaki terenski zaklon da neprijatelju nanesu udar, a uz to su, zbog svoje velike pokretljivosti, bili uvek nedostižni za teško pokretne mase protivnika«.

Tako je nastao streljački stroj kao rezultat dijalektike međuzavisnosti društvenog karaktera vojne organizacije i ratne tehnike. Kolona kao oblik borbenog poretka javlja se u francuskoj revoluciji. U njoj na ratnu scenu istupa još kvalitetniji ljudski činilac s mogućnostima korišćenja dva napretka u ratnoj tehnici: pušku savijenog kundaka, koja omogućava efikasnu streljačku vatru i lakše lafetiranje topa, čime se postigla veća pokretljivost artiljerije. Posledice tih promena u ljudskom i materijalnom činiocu Engels ovako objašnjava: »Francuskoj revoluciji palo je u deo da oba ova tehnička napretka iskoristi na bojnom polju. Kada ju je napala uje-

¹³ K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 31, »Provesta«, Beograd, 1974, str. 494.

dinjena Evropa, ona je vladi stavila na raspolaganje celu naciju sposobnu za borbu. Ali ova nacija nije imala vremena da se uvežba u veštīm manevrima linijske taktike u tolikoj meri da bi se u jednoj formaciji mogla suprotstaviti iskusnoj pruskoj i austrijskoj pešadiji. Ali u Francuskoj su nedostajale ne samo američke prašume već i praktično neograničeni prostor za povlačenje. Trebalo je tući neprijatelja između granice i Pariza; dakle braniti jednu određenu oblast, a to se konačno moglo učiniti samo u otvorenoj masovnoj bici. Trebalo je, dakle, pored streljačkog stroja, naći još jednu drugu formu u kojoj bi se rđavo obučene francuske mase mogle suprotstaviti s izvesnim izgledom na uspeh stajaćim vojskama Evrope. Forma je nađena u smaknutoj koloni.«¹⁴

Ako se uporedi ratna tehnika o kojoj govori Engels sa sadašnjom, ona deluje gotovo kao dečije igračke, pa se na prvi mah čini da navedeno njegovo razmatranje pripada samo davnoj prošlosti, a ne i savremenosti. A, u stvari, po *metodu* koji je u njemu primenjen ono je u pravom smislu — *savremeno*. Jer, ukoliko su promene u ljudskom i tehničkom činiocu rata radikalnije, utoliko su dalekosežnije posledice tih promena na način vođenja oružane borbe i uopšte na vojnu silu kao sredstvo politike, a te posledice bez primene ovog metoda nije moguće utvrditi i objasniti. Na primer, praksa je pokazala duboku protivrečnost revolucionarnog skoka u razvoju ratne tehnike ovoga veka: pokazalo se da razvoj ratne tehnike kao sredstva za masovno uništavanje *nema* za posledicu *proporcionalan* porast efikasnosti vojne sile kao sredstava politike. Dovoljno je kao argument navesti činjenicu da se pokazalo da je to oružje nemoćno za očuvanje kolonijalnog carstva, a ono je bilo stvoreno puškama kremenjačom i ostragušom, kojima se kao u to vreme najsavršenijim oružjem ispaljivala 2 do 3 metka u minuti. Sagledavanjem dijalektike međuzavisnosti društvenog karaktera vojne organizacije i ratne tehnike dolazimo do odgovora na pitanje zašto je to tako, pa time i do mogućnosti pronalaženja načina efikasnije borbe protiv vojne sile kao sredstva nacionalnog i socijalnog porobljavanja u današnjem svetu.

Iako ovde prikazujemo Engelsov metod istraživanja rata i vojske u najsazetijem vidu, nezaobilazno je istaći još jednu njegovu karakteristiku. Možemo je definisati kao — uvažavanje *specifične pojedinačnog*, odnosno *posebnog* u ispoljavanju pojave koju istražuje.

¹⁴ Isto.

Kao što je prikazano, on je uvek polazio od totaliteta, od opštih zakonitosti pojave koju istražuje. Ali je isto tako strpljivo tragao za onim činjenicama koje u konkretnom slučaju imaju određujuće značenje za pojavu kao pojedinačno ili posebno. U rezultatima ovakvog njegovog postupka neki su nalazili, pa i danas nalaze, dokaze njegove teorijske nedoslednosti, a drugi su, postupkom istrgnutih citata, dokazivali i dokazuju pravovernost svojih dogmatskih stavova.

Kada se pojedini Engelsovi stavovi izvlače iz konteksta celine i tako tumače, zaista se može dobivati privid njegove teorijske nedoslednosti. Na primer, u jednom pismu Marks u piše: »Ukoliko više izučavam rat, utoliko veći biva moj prezir prema junaštvu — neumesna fraza je to junaštvo koju pravi vojnik nikada ne uzima u usta.«¹⁵ A kasnije, na drugim mestima, na kojima razmatra mogućnost izvođenja socijalističke revolucije u Nemačkoj, uzima u obzir visoku motivisanost proletarijata da se bori za ciljeve revolucije kao značajan činilac odnosa snaga. Ili, na više mesta govori o drillskom duhu najamničkih armija koji se isteruje strojevom obukom, kao o njihovoj bitnoj slabosti, naročito u sukobu sa protivnikom koji se bori za nacionalno i socijalno oslobođenje, da bi u analizi sposobnosti dobrovoljačkih odreda u Engleskoj naglasio da im nedostaje strojeva obučenost kao bitan kvalitet. Ili, u »Antidiringu« ističe da su na razvoj vojske revolucionarno uticali proizvodnja boljeg naoružanja i promene živog vojničkog materijala, a ne »slobodne tvorevine razuma« genijalnih vojskovođa, a u studiji »Evropske vojske«, vrlo argumentovano utvrđuje razlike između njih koje su rezultat razlika u tradiciji i mentalitetu naroda pojedinih zemalja, pa i stručnosti i sposobnosti generalštabova i talenta vojskovođa.

Kada se sa stanovišta savremene teorije značenja posmatraju navedeni i njima slični Engelsovi pojedinačni stavovi u kontekstu celina kojima pripadaju, dolazimo do sasvim drukčijeg zaključka: da oni nisu dokaz Engelsove teorijske nedoslednosti, već dokaz o njegovom odnosu prema društvenoj zakonitosti rata i vojske, koju je i sam definisao, kao zakonitost koja nije determinističke prirode, nego, naprotiv, zakonitost koja se neprekidno menja na osnovu rezultata svog sopstvenog prethodnog delovanja, a što se manifestuje specifikom pojedinačnog i posebnog u novonastalim uslovima. Zbog toga je opravdano učiniti korak dalje u ovom zaključivanju, pa istaći da je Engelsovo veliko uvažavanje specifičke pojedinačnog i posebnog izraz njegovog oslanjanja na *indukciju* kao metod čijom

¹⁵ K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 34, »Prosveta«, Beograd, 1978, str. 266.

je primenom težio da obezbedi viši stepen činjenične utemeljenosti, pa time i objektivnosti svojih sudova. Kao takav, njegov metod je i danas inspirativan u proučavanju rata i vojske. A to što neko manipuliše rezultatima primene ovakvog njegovog postupka, nije Engelsov greh, nego posledica neznanja ili neteorijskih pobuda onih koji to čine.

Engelsov doprinos naučnom objašnjenju vojske kao društvene institucije

Ovo je prilika da se naglasi izuzetan Engelsov doprinos za naučno objašnjenje *nastanka, biti i prirode* vojske kao društvene institucije. Taj Engelsov rezultat je integralni deo Marksove i njegove teorije države. Teorijsku sintezu svojih prethodnih radova o vojsci kao društvenoj instituciji — naročito u pogledu objašnjenja njenog nastanka, biti i društvene uloge — dao je u poslednjim godinama života, u delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«¹⁶ 1891. godine.

Opšti naučni značaj Engelsovog objašnjenja istorijskog momenta i uzroka nastanka vojske kao društvene institucije u tome je što je utvrdio njenu klasnu bit, koja je dotad bila duboko prikrivena. Ona je ostajala duboko prikrivena, prvo, zato što je sve do XVIII veka i u teorijskoj misli poistovećivana država sa društvom, pa iz toga privida logično je proizlazio i privid o vojsci kao natklasnoj opštedruštenoj, odnosno nacionalnoj instituciji. Kasnije, kada je građanska teorijska misao spoznala razliku između društva i države, privid o vojsci kao natklasnoj opštedruštenoj instituciji ostao je, jer je buržoazija prikazivala svoj klasni interes kao nacionalan, pa je u kontekstu takve ideologizirane svesti vojska dobijala oreol natklasne nacionalne institucije.

Engels razotkriva taj privid utvrđujući da vojska *nastaje* u onom momentu razvoja ljudskog društva u kojem se uspostavlja podela ljudi na klase, što ima za posledicu konstituisanje države kao sile »koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega«.

Prema tome, *osnovni uzrok* nastanka vojske kao posebne društvene institucije, jeste — uspostavljanje *javne vlasti kao sile iznad društva*, takve »javne vlasti, koja nije više neposredno istovetna sa

¹⁶ Isto, tom 32, str. 136.

stanovništvom koje se samo organizovalo kao oružana sila. Ova posebna vlast je nužna, jer je samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemogućna otkako se društvo pocepalo na klase». Dakle, istorijski posmatrano, vojska je nastala kao *negacija* samooktavnog (neposrednog) oružanog organizovanja stanovništva plemenske zajednice.

Sušlina te negacije je uspostavljanje *klasne vladavine*. Nju nije bilo moguće uspostaviti u dotadašnjoj organizaciji prvobitne društvene zajednice, u kojoj je svaki član plemena raspolagao pravom posedovanja i upotrebe oružja kao izraza sopstvene društvene moći, odnosno društvene moći svog plemena, što je, u stvari, bilo isto, jer je to bila istovetna društvena moć, budući da je čovek kao pojedinac bio poistovećen sa plemenom kao društvom. Robovlasnici razbijaju takvu plemensku oružanu organizaciju prisvojivši za sebe monopol oružanog organizovanja društva, tj. prisvojivši pravo posedovanja i upotrebe oružja, odnosno vojne sile, oduzimajući ga svim članovima društva. *Vojska* nije ništa drugo nego forma kroz koju se, praktički, ostvaruje to *klasno prisvajanje vojne sile* kao najjačeg sredstva fizičke prinude radi ostvarivanja interesa vladajuće klase.

Razume se, bit vojske kao društvene institucije — da predstavlja činilac najjače fizičke prinude za obezbeđivanje interesa vladajuće klase — ne isključuje mogućnost da ona u određenim istorijskim uslovima deluje i kao institucija za ostvarivanje nacionalnog, odnosno opštedruštvenog interesa. Ovu tezu Engels ne raspravlja u delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«, ali je to očigledno iz njegove definicije države. Pored toga, on o tome govori u više prethodnih radova, naznačujući uslove u kojima se to dešava, a to su: (1) momenti revolucionarnih obrta u kojima je nova vladajuća klasa, koja kao takva istupa na istorijsku scenu, reprezentant i interesa širokih slojeva naroda, i (2) u slučajevima nacionalnooslobodilačkih i odbrambenih ratova. Ali i u tim slučajevima *vojska nikada nije natklasna*, jer je klasni interes vladajuće klase *granica* do koje u konkretnoj situaciji vojska može da konstituiše svoje društveno biće kao narodno.

Naznačeni stavovi su osnovna teorijska polazišta Engelsovog posmatranja buržoaskih armija kao društvenih institucija, a takođe i konstituisanja vojske socijalističke revolucije po svom društvenom biću kao istorijski kvalitativno nove vojske u odnosu na sve prethodne vojske klasne istorije. Pri tome, Engels glavnu pažnju obraća izučavanju buržoaskih armija, zadovoljavajući se najopštijim naznakama društvene prirode vojske socijalističke revolucije. U tom smi-

slu njegova teorijska opservacija vojske kao društvene institucije ostala je nedorečena.

Za ovu priliku dovoljno je kao argument u prilog ove ocene navesti sledeću činjenicu. U studiji »Vojska«,¹⁷ koju je napisao 1857. godine, Engels definiše vojsku na sledeći način: »Vojska je organizovana zajednica naoružanih ljudi koju država izdržava u cilju ofanzivnog ili defanzivnog rata.« Ova Engelsova, po formi operacionalna, definicija vojske služila je i danas služi kao nezaobilazan argument svima onima koji metodom navođenja istrgnutih citata klasika marksizma »teorijski« dokazuju nužnost i primerenost etatističkog tipa vojne organizacije socijalističkom društvu. Jer, po ovoj definiciji samo država može biti subjekt vojnog organizovanja društva.

A, u stvari, ova definicija je u dvostrukom smislu bitno nedostatna. Prvi njen nedostatak je u tome što ništa eksplicite ne kaže o biti vojske kao činiocu klasne vladavine, štaviše zamagljuje onu društvenu ulogu vojske koja se obično definiše kao unutrašnja uloga — očuvanje društvenog sistema od snaga koje bi ga iznutra mogle ugroziti. Ovu njenu nedostatnost sam Engels prevazilazi opisanim teorijskim određenjem vojske kao društvene institucije u delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«. Druga njena bitna nedostatnost je u tome što je, u metodološkom smislu, preuska, tj. svojim obimom ne obuhvata onaj tip vojske čije je bitno obeležje da država nije monopolni subjekt vojnog organizovanja društva, tačnije rečeno da taj tip vojske nije po svojoj biti izraz i činilac vlasti kao od društva osamostaljene sile. To je onaj istorijski novi tip vojske koji su Marks i Engels nagovestili kao naoružani narod, a koji se javio u Pariskoj komuni, u našoj i nekim drugim socijalističkim revolucijama, u različitim formama. Na žalost, njega je Engels ostavio po strani u delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«. Zanimljivo je da je tako postupio i u svom »Uvodu za građanski rat u Francuskoj« K. Marksa, koji je, takođe, napisao 1891. godine.

Posmatrano sa stanovišta savremene marksističke teorije o vojsci kao društvenoj instituciji, nužno je uvažavati obe opisane činjenice: (1) trajan, kapitalan Engelsov teorijski doprinos objašnjenju nastanka, biti i prirode vojske kao društvene institucije u klasičnoj istoriji, i (2) nerazvijenost njegove teorijske opservacije vojske socijalističkog društva.

¹⁷ Isto, tom 17, str. 3.

Različite interpretacije Engelsovih stavova o oblicima vojnog organizovanja socijalističkog društva

Za marksističku utemeljenu vojnu sociologiju Engelsova istraživanja oblika vojne organizacije imaju veliki značaj iz dva razloga: prvo, zato što je to jedno od pitanja kojim se najviše bavio, i drugo, što u današnjoj marksističkoj teoriji postoji tri međusobno bitno različite interpretacije Engelsovih stavova u pitanju oblika vojnog organizovanja socijalističkog društva.

Jedna od tih interpretacija, koja ishodi iz etatističkog shvatanja socijalizma, traži u Engelsovim stavovima o oblicima vojnog organizovanja teorijski oslonac za praksu vojnog organizovanja socijalističkog društva u kojoj je država monopolni subjekt tog organizovanja, a državna svojina njegova materijalna osnova. Titovo energično delovanje na područjavanju poslova odbrane u našoj zemlji — duhu njegove poznate teorijske teze da nema ostvarivanja samoupravnih prava radnih ljudi i građana u politici, ekonomiji i drugim oblastima društvenog života bez ostvarivanja tih prava u odbrani — onemogućilo je da se ovakvo interpretiranje Engelsa oglasi u nas kao teorijski relevantna teza, pa o njoj ovom prilikom nećemo govoriti.

Druga interpretacija Engelsovih stavova o oblicima vojnog organizovanja socijalističkog društva već je u uvodnom delu ovog saopštenja apostrofirana kao shvatanje prema kojem se suština Marksovog i Engelsovog određenja naoružanog naroda svodi na odbacivanje stajaće vojske kao oblika vojnog organizovanja u socijalističkom društvu. Prema tom shvatanju Jugoslovenska narodna armija, kao konkretno-istorijski oblik stajaće vojske, izraz je neprevladanosti etatizma u poslovima odbrane, pa ukoliko se želi produbljavanje procesa područjavanja odbrambenog organizovanja društva, to se mora izraziti i u prevladavanju, odumiranju JNA, jer je, navodno i prema Engelsu, milicija socijalizmu jedini primeren oblik vojne organizacije. Razume se, ovo shvatanje ima svoju idejnu i političku stranu, ali kako prostor ovog saopštenja ne dozvoljava dublju analizu te njegove strane, ograničićemo se na to da pokažemo kako se ono proizvoljno, nekvalifikovano odnosi prema Engelsovim stavovima o miliciji.

Istina je da Engels deli Marksovo stanovište o tome da socijalistička revolucija mora razbiti buržoasku stajaću vojsku kao najjaču silu fizičke prinude kojom buržoazija održava svoj vladajući položaj. On, sa svoje strane, produbljuje argumentaciju te nužnosti. Takođe,

istina je da Engels vidi u miliciji najpogodniji oblik vojne organizacije kojim se proletarijat može izraziti kao subjekt vojnog organizovanja društva, tj. da se konstituiše kao naoružani narod.

Ali, isto tako, istina je da za Engelsa milicija nije praznoapstraktan pojam. Svaku miliciju on posmatra kao konkretno-istorijsku kategoriju. Veoma rečit je primer takvog njegovog postupka u radu »Pouke iz građanskog rata u Americi«, napisanog 1861. godine. Prvo konstatuje da je do ovog rata Americi, zbog njenog geografskog položaja, bila dovoljna mala milicijska vojska koja je mogla poslužiti kao jezgro za 100.000 dobrovoljaca. »Ali, kad je za građanski rat bilo potrebno više od jednog miliona boraca, ceo sistem se srušio i sve se moralo početi iz početka. Rezultati se vide. Dve ogromne, glomazne mase ljudi, strahujući jedna od druge i bojeći se pobeđe skoro isto toliko koliko i poraza, stoje jedna prema drugoj, pokušavajući da pomoću ogromnih izdataka stvore nešto što bi bilo nalik na organizaciju regularne vojske (Engels terminom regularna vojska označava stajaću vojsku, primedba M. I.).¹⁸ Zatim nastavlja: »Britanski dobrovoljci mogu zahvaliti svojoj sudbini što su od samog početka našli mnogobrojnu, dobro disciplinovanu i iskusnu vojsku koja ih je uzela pod svoje okrilje... Treba se nadati da ni dobrovoljci ni javnost nikada neće pomisliti da će nova vojska ikada istisnuti staru u bilo kojoj meri. Ako ima takvih ljudi, onda će im samo letimičan pogled na stanje obe američke dobrovoljačke vojske biti dovoljan da uvide svoje sopstveno neznanje i glupost. Nikakva novoformirana vojska od građanskih lica ne može se uspešno upotrebiti ako nije obučena i potpomognuta ogromnim intelektualnim i materijalnim izvorima koje stoje na raspolaganju srazmerno jakoj regularnoj vojsci, a pogotovo onom organizovanošću koja sačinjava osnovnu snagu regularne vojske.«¹⁹

Četiri godine kasnije, u studiji »Prusko vojno pitanje i nemačka radnička partija« Engels kaže: »Dokle god postoji francuska armija s jedne, ruska s druge strane i mogućnost kombinovanog napada obe istovremeno, ima potrebe za trupama koje neće prve elemente ratne škole morati da uče tek pred neprijateljem. Stoga mi nikako ne uzimamo u obzir fantazije o vojsci milicijskog karaktera sa takoreći nikakvim rokom službe; onako kako se ta stvar zamišlja, ona je danas nemoguća za zemlju sa 18 miliona stanovnika i vrlo isturenim granicama, pa čak ni u drugim okolnostima ona nije moguća u tom vidu.«²⁰

¹⁸ Isto, tom 18, str. 270.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, tom 27, str. 44.

U pismu Marksu 1868. godine zaključuje: »Posle uvođenja ostraguša pogotovo je čistoj miliciji došao kraj. Time nije rečeno da svaka racionalna vojna organizacija ne leži negde u sredini između pruske i švajcarske organizacije — ali gde? To zavisi od datih okolnosti. Tek jedno komunistički uređeno i vaspitano društvo može se mnogo približiti sistemu milicije, a i ono još asimptotički.«²¹

Ako je Engels uvažavao pušku ostragušu (a njome se mogla ostvariti vatra od 2 do 3 metka u minuti, bez ikakvih posebnih nišanskih sprava) kao oružje koje je imalo za posledicu da je »čistoj miliciji došao kraj«, nije teško pretpostaviti kakvo bi značenje i značaj pridao današnjoj ratnoj tehnici kao determinanti oblika vojne organizacije. Zbog toga, pozivati se na Engelsa u dokazivanju teze da je oblik stajaće vojske neprimeren socijalizmu — i više od toga, da je ukidanje takve vojske suština Marksovog i Engelsovog shvatanja naoružanog naroda — može da znači samo: ili pisati o nečem, i još s teorijskim pretenzijama, bez posedovanja najelementarnijih znanja, ili pak namerno iskrivljavati činjenice.

I treću interpretaciju Engelsovih stavova o oblicima vojnog organizovanja u socijalizmu već smo naznačili u uvodnom delu, a reč je o shvatanju Engelsove vojne misli koje je sadržano u teoriji i praksi vojnog organizovanja naše revolucije. Pored onoga što je rečeno, vredno je ovde istaći izuzetno zanimljiv, originalan primer odnosa prema delima klasika marksizma kao osloncu za savremeno revolucionarno mišljenje i delovanje. Reč je o Titovom odnosu prema tom nasleđu.

Tito je, nesporno, bio ličnost koja je presudno uticala na idejno-teorijske i praktično-političke stavove SKJ o vojnom organizovanju jugoslovenske revolucije, kako u njenom oružanom periodu, tako i u posleratnom periodu razvoja teorije i prakse opštenarodne odbrane. Njegov lični odnos prema delima klasika marksizma u rešavanju tog pitanja je — jedinstven. Jedinstvenost tog odnosa je u tome što Tito bez decidiranog pozivanja na njihove stavove, bez citiranja tih stavova, pa i bez sopstvene njihove teorijske opservacije — neposredno ide na formulisanje sopstvenih stavova o pitanjima vojnog organizovanja koja je sama društvena stvarnost nametala kao aktuelna bitna pitanja razvoja revolucije i pri tome se pouzdano koristi njihovom mišlju i metodom za otkrivanje novih, nastajućih mogućnosti revolucionarnog delovanja. Izuzetno rečit i inspirativan primer ovakvog Titovog postupka je njegova direktiva »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«,²² koju je napisao avgusta

²¹ Isto, tom 39, str. 18.

²² Tito, *Govori i članci*, knj. I, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 1.

1941. godine u dubokoj ilegali u okupiranom Beogradu, a u kojoj je, u formi izlaganja šesnaest zadataka, u stvari, definisao originalnu strategiju revolucioniziranja narodnih masa i njihovog oružanog samoorganizovanja kao vojnog izraza nacionalnog i socijalnog samo-oslobođenja u tadašnjoj društvenoj stvarnosti. Praksa je pokazala da je ta strategija bila stvaralačko pronalaženje onog »naročitog i potpuno novog metoda«, odnosno »nove vojne nauke« o kojoj je Engels govorio kao o izrazu istorijski novih mogućnosti koje sobom donosi socijalistička revolucija.

Ako ovu Titovu direktivu posmatramo sa stanovišta oblika vojnog organizovanja, nalazimo da ona predstavlja temelj budućih oblika vojne organizacije jugoslovenske socijalističke revolucije i to upravo zbog toga što je polazila od promena u »živom vojničkom materijalu« i ratnoj tehnici kao opštih determinanti vojne organizacije o kojima Engels govori, a zatim i od uvažavanja istorijom i aktuelnom situacijom nastalih uslova na jugoslovenskom prostoru i uslova nastalih obrazovanjem opšteg svetskog oružanog antifašističkog fronta. Partizanski odredi su osnovni početni oblik vojne organizacije, koji već posle nekoliko meseci ustupa mesto krupnim formacijama *narodnorevolucionarne dobrovoljačke vojske*, organizovane po svim principima savremene operativne regularne armije kao osnovnom obliku vojnog organizovanja. Tokom celokupnog trajanja rata, pored ovakve operativne vojske neprekidno su formirani — razume se u manjim razmerama — novi partizanski odredi i različite mesne oružane formacije kao milicijski oblici vojnog organizovanja.

Time se Tito potvrdio kao izuzetan marksistički vojni stvaralac, reafirmišući vrednost marksističkog metoda i opštih teorijskih stavova klasika marksizma o revoluciji, ratu i vojsci. Ovo njegovo stvaralaštvo utoliko je originalnije i značajnije što je kao aktuelan revolucionarni čin predstavljalo suprotstavljanje Staljinovoj interpretaciji marksističkog shvatanja revolucije, rata i vojske, a Staljin je tada smatran neprikosnovenim autoritetom.

*

Potrebno je osvrnuti se i na dve Engelsove teze koje je društveni razvitak opovrgao, a takve su po svom karakteru da se mogu koristiti za neobjektivno prikazivanje vrednosti celine njegove vojne misli. Po predmetu na koje se odnose zaista nemaju ništa zajedničko, pa se stiče utisak da nisu ni u kakvoj međusobnoj vezi. Ali,

kada se prouče uslovi i razlozi njihovog nastanka, vidi se da im je ishodište isto.

Prva se odnosi na procenu mogućnosti razvoja naoružanja. Engels je smatrao da je u francusko-pruskom ratu 1870—1871. godine »nastala prekretnica sasvim drugog značaja nego sve ranije«, koju ovako definiše: »Oružje je tako usavršeno da nikakav nov napredak više ne može da ima neki prevratnički uticaj. Kad imamo topove kojima se može pogoditi bataljon dokle god ga oko razlikuje, i puške koje postižu to isto kad se gađa samo jedan čovek, a kod kojih punjenje oduzima manje vremena nego nišanjenje, onda su sva dalja usavršavanja više ili manje beznačajna za ratovanje na suvom. Era razvitka na ovoj strani u suštini je, dakle, završena.«²³

Neobičnost ove teze je i u tome što je Engels napisao na kraju svog dugogodišnjeg istraživanja rata i vojske, 1894. godine, i što se nalazi u jednom od njegovih najbriljantnijih vojnih dela, u »Teoriji sile«.

Druga teza predstavlja Engelsovu tvrdnju da nerazvijeni, mali, porobljeni narodi ne mogu biti subjekti socijalističke revolucije. Postavlja je prvi put 1849. godine u studiji »Demokratski panslavizam«. Imajući u vidu Južne Slovence kao takve narode u Evropi, zaključuje da su oni »po svom istorijskom položaju nužno kontra-revolucionarni.«²⁴ Mnogo godina kasnije, u drugom kontekstu, zastupa istu tezu. U pismu Bernštajnu, 1882. godine, objašnjava da mir između Nemačke i Rusije radi za revoluciju i da bi izbijanje rata između njih pomoglo Bizmarku i ruskom caru da se obračunaju sa revolucionarnim snagama. Polazeći od takve ocene, uzvikuje: »I zar da tu želim rat? Sigurno ne, pa makar pri tome propalo 200 plemenitih pljačkaških naroda.«²⁵

Zanimljivo je da iste godine, u pismu Kauckom, definiše tezu koja protivreči prethodnoj. U njemu se bavi pitanjem uspostavljanja socijalizma u kolonijama, tj. u polucivilizovanim zemljama. Zaključuje da treba prepustiti da one zasad idu svojim putem, i kaže: »Mi ćemo imati dosta posla kod kuće. Čim bude reorganizovana Evropa i Severna Amerika, stвориće se takva kolosalna sila i takav primer, da će se polucivilizovane zemlje priključiti same od sebe; za to će se pobrinuti već i same ekonomske potrebe. Mislim da danas možemo postavljati samo prilično dokone hipoteze o tome kroz kakve će tada socijalne i političke faze trebati da prođu te zemlje

²³ K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 31, str. 129.

²⁴ Isto, tom 9, str. 227.

²⁵ Isto, tom 42, str. 243.

pa da bi i one stigle do socijalističke organizacije. Sigurno je samo jedno: pobjednički proletarijat ne može silom usrećiti nijedan strani narod, a da time ne potkopa i svoju pobjedu. Time se, naravno, ni-pošto ne isključuju svakovrsni oslobodilački ratovi.«²⁶

Kako su nastale ove teze, koje strše iz celine Engelsove vojne misli, kao nešto, po svom duhu, njoj napripadajuće. Objašnjenje se nalazi u njegovom verovanju: (1) da je Evropa već krajem prošlog veka bila »sazrela« za socijalističku revoluciju i da je »samo pitanje dana« kada će se desiti, (2) da su najrazvijenije zapadne zemlje istorijski pozvane da u tom epohalnom prevratu odigraju predvodničku ulogu, i (3) da »komunistička revolucija neće biti samo nacionalna nego će se izvršiti u svim civilizovanim zemljama istovremeno, to jest barem u Engleskoj, Americi, Francuskoj i Nemačkoj.«²⁷

Iz takvog verovanja je zaključak da će socijalistička revolucija postojeće oružje staviti u muzej starina jer je nepotrebno, zbog čega se i završava era njegovog razvoja. Takođe, iz tog verovanja je pro-izišao stav da je za konačno opšteljudsko oslobođenje čoveka i društva, koje sobom donosi komunistička revolucija, ljudski opravdano žrtvovanje »200 plemenitih pljačkaških naroda«. Kao što se vidi, to je zajedničko ishodište obe teze o kojima je reč, iako na prvi pogled nemaju nikakve međusobne veze. Na kraju prošlog veka zaista je izgledalo da su zemlje zapadne Evrope neposredno pred revolucijom. Zbog toga, opisane dve Engelsove teze, koje je stvarnost opovrgla, nisu razlog da se s punom pažnjom i poštovanjem ne odnosimo prema svim onim rezultatima njegovog promišljanja društvene stvarnosti, pa i rata i vojske, koje je ostvario mukotrpnom naučnom akribijom.

²⁶ Isto, tom 42, str. 311.

²⁷ Isto, tom 7, str. 304.